

Καρλ Πολάνι, Ο μεγάλος μετασχηματισμός, (μτφ. Κώστας Γαγανάκης), εκδ. Νησίδες, Αθήνα 2001

Το laissez-faire ήταν σχεδιασμένο. Ο σχεδιασμός όχι

Βιογραφικά στοιχεία του συγγραφέα

Ο Καρλ Πολάνι (1886-1964) γεννήθηκε στη Βουδαπέστη. Είχε επιρροή στους ουγγρικούς κύκλους της διανοήσης πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και κατά τη δεκαετία του 1920 εργάστηκε σε σημαντικό οικονομικό περιοδικό στη Βιέννη. Από τότε άσκησε δριμυία κριτική στην προσπάθεια προπαγάνδισης του φιλελευθερισμού και κυρίως στον εκπρόσωπό του στην Αυστρία εκείνη την εποχή, Λούντβιχ φον Μίζες.

Οι σοσιαλιστικές του απόψεις, με την άνοδο του Χίτλερ το 1933, τον ανάγκασαν να διαφύγει στην Αγγλία όπου δίδαξε στη Μορφωτική Ένωση Εργατών. Τη δεκαετία του 1940 συνέγραψε τον *Μεγάλο μετασχηματισμό*, ενόσω δίδασκε στο Κολέγιο Μπένιγκτον του Βερμόντ, που εκδόθηκε το 1944. Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, δίδαξε στο Πανεπιστήμιο Κολούμπια της Νέας Υόρκης όπου προέβη σε ανθρωπολογικές έρευνες για το χρήμα, το εμπόριο και τις αγορές στην προκαπιταλιστική κοινωνία.

Σύνοψη του έργου

Πρώτο μέρος: το διεθνές σύστημα

Από το 1815 (έτος συγκρότησης της Ιερής Συμμαχίας και της Ευρωπαϊκής Συμφωνίας – Αυστρία, Ρωσία, Πρωσία και, κατόπιν, Η.Β. και Γαλλία) έως το 1914 (ξέσπασμα Α΄ παγκοσμίου πολέμου), τέσσερις εθνικοί και διεθνείς θεσμοί των μεγάλων δυνάμεων εξασφάλισαν μια εκατονταετή ειρήνη μεταξύ τους (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπήρχαν περιφερειακές και εμφύλιες συρράξεις, αλλά και πολεμικές συγκρούσεις μεταξύ τους, πολύ περιορισμένης ωστόσο χρονικής εμβέλειας):

- α) Το σύστημα ισορροπίας δυνάμεων (πολιτικός θεσμός).
- β) Ο διεθνής κανόνας χρυσού (οικονομικός θεσμός).
- γ) Το φιλελεύθερο κράτος (πολιτικός θεσμός).
- δ) Η αυτορρυθμιζόμενη αγορά: η κοινή μήτρα των τριών προηγούμενων θεσμών (οικονομικός θεσμός).

Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, ο κλυδωνισμός του παγκόσμιου συστήματος ήταν εμφανής και οι θεσμοί διατήρησης της ειρήνης σταδιακά κατέρρεαν. Κατά τη δεκαετία του 1920 έγινε προσπάθεια επαναφοράς του κανόνα του χρυσού με αποτέλεσμα την πλήρη πολιτική και οικονομική αποτυχία των αντιπληθωριστικών εθνικών πολιτικών που απαιτούσε η διατήρηση του κανόνα του χρυσού για την προστασία των εξωτερικών συναλλαγών. Η δεκαετία του 1930 μπορούσε πλέον να υποδεχτεί εναλλακτικές θεωρίες απέναντι στην οικονομία της αγοράς, εξ ου και η ανάδυση του φασισμού και του σοσιαλισμού.

Με κυρίαρχη ιδεολογία, κατά τον 19^ο αιώνα, το κίνητρο του κέρδους (όπως ποτέ πριν στην ανθρώπινη ιστορία), αναδύθηκε η αυτορρυθμιζόμενη αγορά και, παράλληλα, η κοινωνία αντέδρασε με προστατευτικά μέτρα. Η σύγκρουση των δύο τάσεων προκάλεσε την καταστροφή του πολιτισμού του αιώνα αυτού. Δεδομένου ότι κοιτίδα της βιομηχανικής επανάστασης και πρόδρομος της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς αποτέλεσε η Αγγλία, για να καταλάβουμε το γερμανικό φασισμό θα πρέπει να επιστρέψουμε στη ρικαρντιανή Αγγλία.

Δεύτερο μέρος: Άνοδος και πτώση της οικονομίας της αγοράς

I. Το σατανικό εργοστάσιο, ο σατανικός μύλος

Για πρώτη φορά, η αγορά ελέγχει και ρυθμίζει την οικονομία και την κοινωνία με τη βιομηχανική επανάσταση, καθώς η εκμηχάνιση της παραγωγής σε μια **εμπορική κοινωνία** οδηγεί στην εμπορευματοποίηση ανθρώπου και φύσης. Η βελτίωση των μέσων παραγωγής συνοδεύτηκε από την καταστροφική αποδιάρθρωση των ανθρώπων και του κοινωνικού ιστού στο σύνολό του.

Η οικονομία της αγοράς είναι μια οικονομία που διευθύνεται **αποκλειστικά** από τις τιμές της αγοράς και υποστηρίχτηκε από τους κλασικούς φιλελεύθερους οικονομολόγους (Smith, Spencer, Mises, Lippman), οι οποίοι βασίστηκαν στην αντίληψη περί homo oeconomicus. Σύμφωνα, όμως, με μελέτες εθνολόγων και κοινωνικών ανθρωπολόγων το οικονομικό σύστημα κινείται από μη οικονομικά κίνητρα, δηλαδή από τις κοινωνικές σχέσεις.

Ο Πολάνυι καταρρίπτει την εξελικτική άποψη του φιλελεύθερου δόγματος περί φυσικής ανάδυσης της οικονομίας της αγοράς και του απόλυτου διαχωρισμού της οικονομικής και πολιτικής σφαίρας, ανασυγκροτώντας την ιστορική εξέλιξη της αγοράς. Βασική στιγμή του φιλελεύθερου καπιταλισμού αποτέλεσε η δημιουργία της εσωτερικής (εθνικής) αγοράς, η οποία δεν θα δημιουργούνταν χωρίς την παρέμβαση της πολιτικής εξουσίας. Χωρίς κράτος, δεν υφίσταται εσωτερική αγορά. Η παρέμβαση του κράτους απελευθέρωσε το εμπόριο από τα όρια της πόλης και επέβαλε κανονισμούς για την αποφυγή δημιουργίας μονοπωλίων εξαιτίας του ανταγωνισμού.

Η ολοκλήρωση της αυτορυθμιζόμενης αγοράς απαιτούσε εκ βάθρων μετασχηματισμούς στην κοινωνική ζωή των ανθρώπων και τη σχέση τους με τη φύση. Η εργασία (μια ανθρώπινη δραστηριότητα που ταυτίζεται με την ίδια τη ζωή, δεν παράγεται για πώληση, δεν διαχωρίζεται από την ανθρώπινη ζωή, δεν αποθηκεύεται, δε μετακινείται), η γη (υπάρχει, δεν παράγεται) και το χρήμα (τεκμήριο αγοραστικής δύναμης που δημιουργείται – δεν παράγεται – με το μηχανισμό της ιδιωτικής και δημόσιας πίστης) δεν αποτελούν εμπορεύματα γιατί δεν παράγονται με σκοπό την αγοραπωλησία. Κι όμως, μέσω νοητικής κατασκευής οργανώνονται οι αντίστοιχες αγορές (εργασίας, γης και χρήματος). Ο μύθος της εμπορευματοποίησής τους κατέστη οργανωτική αρχή της κοινωνίας. Ωστόσο, η αλλαγή στην οργάνωση της εργασίας συνεπάγεται και αλλαγή στην οργάνωση της κοινωνίας. Τελικά, η κοινωνία κατέστη εξάρτημα του οικονομικού συστήματος. Η οικονομία της αγοράς είναι η κοινωνία της αγοράς.

Σε αυτή την πορεία εντοπίζεται μια διττή κίνηση: η επέκταση της οργάνωσης της αγοράς για τα γνήσια εμπορεύματα συνοδεύτηκε από έναν περιορισμό για τα πλασματικά και η κοινωνία αυτοπροστατεύτηκε από τους κινδύνους που ήταν εγγενείς στο σύστημα της αυτορυθμιζόμενης αγοράς. Εναρκτήριο προστατευτικό μέτρο εμπόδισης της δημιουργίας αγοράς εργασίας ήταν η Speenhamland (1795-1834). Η κατάργησή της γέννησε την εργατική τάξη.

Με την ανακάλυψη της κοινωνίας στη νεοτερικότητα, ανακύπτει το πρόβλημα της φτώχειας που συνδέεται με τα ζητήματα της ανέχειας και της πολιτικής οικονομίας. Μέχρι τις αρχές του 19^{ου} αιώνα η ένδεια είχε καταστεί μάλιστα. Η αποδοχή μιας τέτοιας κατάστασης από την πλειονότητα των πολιτών, ως αντίτιμο για την ανάπτυξη της ευημερίας, συνοδεύτηκε από διαφορετικές ηθικές αντιλήψεις. Οι νόμοι που διέπουν μία οικονομία της αγοράς, υπάχθηκαν στη δικαιοδοσία της φύσης. Οι Burke, Townsend, Bentham, Ricardo, Malthus θεώρησαν την κατάργηση της αρωγής προς τους φτωχούς τη μόνη δυνατή, σκληρότατη σωτηρία της ανθρωπότητας από τον ίδιο της τον εαυτό. Μόνο ο Owen έδειξε να αντιλαμβάνεται τη σημασία της

αλλαγής και δικαιολογημένα ζητούσε νομοθετική παρέμβαση. Δεν προέβλεπε όμως ότι η αυτοπροστασία της κοινωνίας θα ήταν ασυμβίβαστη με τη λειτουργία του οικονομικού συστήματος.

II. Η αυτοπροστασία της κοινωνίας

Η διττή κίνηση που διαμόρφωσε την κοινωνική ιστορία του 19^{ου} αιώνα βασίστηκε σε δυο διαστάσεις: στη σύγκρουση των οργανωτικών αρχών του οικονομικού φιλελευθερισμού και του κοινωνικού προστατευτισμού και στη σύγκρουση των τάξεων, με ολέθριες συνέπειες σε θεσμούς και, κατ' επέκταση, στην κοινωνία.

Ο οικονομικός φιλελευθερισμός υπήρξε η οργανωτική αρχή μιας κοινωνίας που δημιουργούσε ένα σύστημα αγοράς. Οι τρεις βασικές αρχές του: η υπαγωγή της εργασίας στους νόμους της αγοράς, η δημιουργία χρήματος με βάση αυτόματο μηχανισμό και η ελεύθερη διακίνηση αγαθών μεταφράζεται σε αγορά εργασίας, διεθνή κανόνα χρυσού και ελεύθερο εμπόριο. Το *laissez-faire* δεν θα μπορούσε ποτέ να εφαρμοστεί χωρίς κρατικές παρεμβάσεις. Ενώ ο φιλελευθερισμός αποδίδει τα προβλήματά του στις παρεμβάσεις συνδικαλιστών, μαρξιστών, άπληστων βιομηχάνων και αντιδραστικών γαιοκτημόνων στην οικονομία της αγοράς, παραβλέπει το γεγονός ότι οι παρεμβάσεις αποτελούν συνολικό κοινωνικό αίτημα προστασίας από την ουτοπική αρχή της αυτορυθμιζόμενης αγοράς. Από διαφορετική αφετηρία, οι ορθόδοξοι μαρξιστές εξίσου αντιμετώπιζαν τον προστατευτισμό ως έκφραση επιμέρους συμφερόντων, καθώς διακατέχονταν από τον αντίστοιχο εξελικτικισμό της θεωρίας της πάλης των τάξεων.

Η υπαγωγή της εργασίας στους νόμους της αγοράς επέφερε έναν ατομικιστικό τρόπο οργάνωσης της ζωής. Σε αυτό συνέβαλε η αρχή της ελευθερίας των συμβάσεων. Χαρακτηριστικό, επιπλέον, είναι ότι μόνον αφού οι αρχές της καπιταλιστικής οικονομίας είχαν γίνει αποδεκτές από συνδικάτα και εργατική τάξη διευρύνθηκε το δικαίωμα ψήφου, κι αφού ο καπιταλισμός είχε αρχίσει να αποδίδει καρπούς (δηλ. στα τέλη του 19^{ου} αιώνα).

Η εμπορευματοποίηση του χρήματος έθεσε τη νομισματική πολιτική εθνικό ζήτημα και το νόμισμα σημαία του έθνους. Αυτό κατέστησε σαφή την αναγκαιότητα χρήσης πολιτικών μέσων για τη διατήρηση της ισορροπίας στην παγκόσμια οικονομία, η οποία είχε αναπτύξει δεσμούς αλληλεξάρτησης μεταξύ των κρατών, εξαιτίας του ελεύθερου εμπορίου.

Η μάστιγα της ανεργίας, οι ταξικές εντάσεις, η πίεση στις συναλλαγές και οι ιμπεριαλιστικοί ανταγωνισμοί αποτελούν κοινή εμπειρία μιας πελώριας γεωγραφικής έκτασης από το 1873-1929. Η στροφή προς την ιμπεριαλιστική επέκταση του καπιταλισμού παρατηρήθηκε, εντέλει, πολύ αργότερα. Ο οικονομικός ιμπεριαλισμός ήταν κυρίως ένας αγώνας μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων για τη διασφάλιση του προνομίου να επεκτείνουν το εμπόριό τους σε πολιτικά απροστάτευτες περιοχές. Η ανάγκη αποδέσμευσης από τον διεθνή κανόνα του χρυσού απελευθέρωσε την πίεση στο εσωτερικό των κρατών με αποτέλεσμα να παρασυρθεί μαζί του και ο πολιτισμός της αγοράς. Σε αυτό συνέβαλε αποφασιστικά η πάλη των τάξεων.

Τρίτο μέρος: ο μετασχηματισμός σε εξέλιξη

Το σύστημα ισορροπίας δυνάμεων μετά τον Α' παγκόσμιο πόλεμο διαλύθηκε, καθώς οι κυρώσεις και οι περιορισμοί που επιβλήθηκαν στους ηττημένους δημιούργησαν χώρες δύο ταχυτήτων. Η εμμονή στον διεθνή κανόνα χρυσού ανάγκαζε τα κράτη να λαμβάνουν αντιπληθωριστικά μέτρα στο εσωτερικό τους με αποτέλεσμα κοινωνικές συγκρούσεις. Ο διαχωρισμός οικονομικής και πολιτικής στην

κοινωνίας έτεινε να προσδίδει στις συγκρούσεις αυτές διαστάσεις απειλής για την κοινότητα.

Το ξεχασμένο ζήτημα της λαϊκής κυβέρνησης επανέρχεται στο προσκήνιο. Τα εργατικά κόμματα ανακάμπτουν, ωστόσο, με την εμμονή στη νομισματική σταθερότητα και στους ισοσκελισμένους προϋπολογισμούς αναγκάστηκαν να αποτραβηχτούν. Η επικράτηση του μπολσεβικισμού στη Ρωσία και η άνοδος των σοσιαλιστικών κομμάτων για τη μεταρρύθμιση του καπιταλισμού, και όχι την κατάργησή του, αντιμετωπίστηκε από τις αγορές και τους βιομηχάνους ως μέγιστη απειλή και παρακινούσαν τον πληθυσμό σε απείθεια απέναντι στους δημοκρατικά εκλεγμένους εκπροσώπους του, καθώς «ο σοσιαλισμός αποτελεί, στην ουσία, εγγενή τάση του βιομηχανικού πολιτισμού να υπερβεί την αυτορυθμιζόμενη αγορά, υποτάσσοντάς τη συνειδητά σε μια δημοκρατική κοινωνία» (σελ. 223).

Ο φόβος θα καταλάμβανε τον λαό και η ηγεσία θα περνούσε σ' αυτούς που ήταν σε θέση να προτείνουν την ευκολότερη διέξοδο. Οι καιροί είχαν ωριμάσει για τη φασιστική λύση, δηλαδή τη μεταρρύθμιση της οικονομίας της αγοράς με αντίτιμο την εκρίζωση όλων των δημοκρατικών θεσμών, στη βιομηχανία και την πολιτική και την αφαίρεση από το άτομο της ανθρώπινης υπόστασής του ώστε να καταστεί ανίκανο να λειτουργήσει ως υπεύθυνο μέλος του πολιτικού σώματος.

Η Ρωσία, από την άλλη πλευρά, στράφηκε σε σοσιαλισμό με δικτατορική διακυβέρνηση και στις Η.Π.Α. έλαβε χώρα το New Deal. Ο φιλελεύθερος καπιταλισμός εξαφανίστηκε στις χώρες που ετοιμάζονταν για πόλεμο. Η αποτυχία του διεθνούς συστήματος απελευθέρωσε ιστορικές εξελίξεις, που οι κατευθύνσεις του καθορίζονταν από τις εγγενείς τάσεις της κοινωνίας της αγοράς.

Υπόθεση εργασίας

Η ρίζα του κατακλυσμού (Β' παγκόσμιος πόλεμος – φασισμός – καταστροφή του πολιτισμού του 19^{ου} αιώνα) εντοπίζεται στο ουτοπικό εγχείρημα του οικονομικού φιλελευθερισμού να δημιουργήσει ένα σύστημα αυτορυθμιζόμενης αγοράς.

Μεθοδολογία και έννοιες

Ο Πολάνυι εντοπίζοντας το ρόλο και τη φύση της αγοράς προβαίνει στη σύγκριση με παραδοσιακά κοινωνικά συστήματα τα οποία βασίζονται στην αμοιβαιότητα, την αναδιανομή ή τον οίκο. Ανατρέχει στις κρατικές πολιτικές και τις κοινωνικές πρακτικές της Δυτικής Ευρώπης από τον 15^ο αιώνα για να διακρίνει τις θεσμικές παρεμβάσεις για τη δημιουργία των συνθηκών ανάδυσης της λεγόμενης αυτορυθμιζόμενης αγοράς. Χρησιμοποιεί την κοινωνική ανθρωπολογία και αναμετρίεται με το φιλελεύθερο επιχείρημα για να αναδείξει τις ιστορικές συνθήκες δημιουργίας της κοινωνίας της αγοράς μέσω των θεσμών.

Ενσωμάτωση – αποενσωμάτωση (μπόλιασμα – ξεμπόλιασμα)

Πριν τον 19^ο αιώνα η ανθρώπινη οικονομία ήταν ενσωματωμένη στην κοινωνία, δηλαδή η οικονομία δεν ήταν αυτόνομη, αλλά υποτασσόταν στην πολιτική, τη θρησκεία και τις κοινωνικές σχέσεις. Το σύστημα των αυτορυθμιζόμενων αγορών των φιλελεύθερων οικονομολόγων απαιτούσε (και απαιτεί) την υποταγή της κοινωνίας στη λογική της αγοράς. Η αποενσωμάτωση της οικονομίας από την κοινωνία είναι αδύνατη γιατί απαιτεί την εκμηδένιση της ανθρώπινης και φυσικής υπόστασης της κοινωνίας (πραγματικά και πλασματικά εμπορεύματα), δηλαδή είναι αδύνατη, πρώτον, η αντιμετώπιση της φύσης και των ανθρώπων σαν αντικείμενα που η τιμή τους καθορίζεται από την αγορά και, δεύτερον, η έξωση του κράτους από την

οικονομία, δεδομένης της πλασματικότητας της εμπορευματικής ιδιότητας της εργασίας, της φύσης και του χρήματος.

Για την εργασία ως πλασματικό εμπόρευμα

Η καθιέρωση της αγοράς εργασίας επέρχεται με την καθολική ανατροπή των σχέσεων μεταξύ ανθρώπου, κοινωνίας και υλικής συντήρησης. Σε όλες τις προηγούμενες κοινωνίες η συμμετοχή του ατόμου στην ομάδα ή την κοινότητα αποτελούσε εχέγγυο της φυσικής και κοινωνικής επιβιώσής του. Η αγορά εργασίας, αντίθετα, λειτουργεί ατομιστικά με την απειλή της πείνας.

«Οι νόμοι του εμπορίου ήταν και νόμοι της Φύσης και, τελικά, νόμοι του Θεού. Αυτό δεν ήταν τίποτε άλλο από μια έκκληση από την ασθενέστερη στην ισχυρότερη αρχή, από τον ειρηνοδίκτη, στην πειθώ της πείνας. Για τον πολιτικό και τον κρατικό αξιωματούχο, το laissez-faire αποτελούσε απλώς μια αρχή διασφάλισης του νόμου και της τάξης με ελάχιστο κόπο και κόστος. Αν η συντήρηση των φτωχών αφηνόταν στην αγορά, τα πράγματα θα έπαιρναν αυτομάτως τον δρόμο τους. (...) Εφ' όσον η πείνα επαρκούσε για την αποστολή της, καμία άλλη ποινή δεν ήταν απαραίτητη. Στο ερώτημα τι μπορεί να κάνει ο νόμος για τη συντήρηση του ανθρώπου, ο Μπένθαμ απαντούσε, τίποτε. Η ένδεια αποτελούσε έκφραση της Φύσης μέσα στην κοινωνία· φυσική της επικύρωση ήταν η πείνα.»

Η πείνα θεσμοποιείται ως κίνητρο για εργασία στην Αγγλία το 1834 με επίδομα χαμηλότερο από το κατώτερο ημερομίσθιο. Η δημιουργία της εσωτερικής αγοράς συμβάλει καθοριστικά στη διάλυση των κοινωνικών σχέσεων, δεδομένου ότι σαρώθηκε η παραγωγή αξιών χρήσης και τη θέση της πήρε η παραγωγή ανταλλακτικών αξιών. Επιπλέον, η βιομηχανική παραγωγή εντάσσεται στο πλαίσιο μιας εμπορικής κοινωνίας και η λειτουργία της εγκλωβίστηκε στη μέγγενη προσφοράς – ζήτησης και στην ανάγκη πρόσβασης στην αγορά εργασίας, γης και χρήματος. Τέλος, ο καθορισμός του μισθού από τις δυνάμεις της αγοράς και η θεώρηση ότι οποιαδήποτε παρέμβαση επηρεάζει τις τιμές και την ισορροπία της αγοράς και προκαλεί ανεργία σε συνδυασμό με τον εξαναγκασμό της κινητικότητας της εργασίας επιδρά πολλαπλασιαστικά στην ήδη υπάρχουσα κοινωνική αστάθεια.

«Το υποτιθέμενο εμπόρευμα εργασιακή δύναμη δεν μπορεί να χρησιμοποιείται αδιακρίτως, ούτε και να αφήνεται αχρησιμοποίητο, δίχως να επηρεάσει τον άνθρωπο, που τυχαίνει να είναι φορέας αυτού του ιδιαίτερου εμπορεύματος. Αχρηστεύοντας την εργασιακή δύναμη του ανθρώπου, το σύστημα αναπόφευκτα θα αχρήστευε την φυσική, ηθική και ψυχολογική οντότητα που λέγεται άνθρωπος, η οποία συνδέεται με αυτό το εμπόρευμα. Αν έχαναν την προστατευτική κάλυψη των πολιτισμικών θεσμών, οι άνθρωποι θα εκμηδενίζονταν από τα αποτελέσματα της κατάλυσης της κοινωνίας: τελικά θα πέθαιναν, θύματα μιας οξείας κοινωνικής αποσάθρωσης, μιας έξαρσης του εγκλήματος, της περιθωριοποίησης και της λιμοκτονίας. Θα ακολουθούσε η ισοπέδωση της φύσης, η μόλυνση των τοπίων, των ποταμών και των κατοικημένων χώρων...Καμία κοινωνία δεν θα άντεχε τις συνέπειες από την εφαρμογή ενός τέτοιου συστήματος χονδροειδών νοητικών κατασκευών, έστω και για απειροελάχιστο χρονικό διάστημα, αν δεν προστατεύονταν η ανθρώπινη, η φυσική της υπόσταση, όπως και η επιχειρηματική της οργάνωση, από την καταστροφική επιρροή αυτού του σατανικού μύλου».